

JAZYKOVÁ KOMUNIKACE A HODNOTOVÁ ATMOSFÉRA

Language Communication and Value Environment

Abstrakt: Tento článek z pozůstatosti profesora Ladislava Tondla poukazuje na to, že hodnoty představují neodmyslitelný kontext komunikace a rozhodování. Vychází z předpokladu, že každý komunikační akt se odehrává za jistých okolností a podmínek, ve spojení se zjištěnou problémovou situací a ve vztazích s určitými potřebami a cíli a směry naší činnosti. Součástí těchto podmínek je soubor vlivů a okolností, které lze charakterizovat jako hodnotová atmosféra. Tato atmosféra a s ní spojené faktory mohou modifikovat význam dané komunikace, a to nejen v sémantickém smyslu, ale také ve smyslu relevance, důležitosti a potřeby daného sdělení.

Klíčová slova: jazyk; komunikace; hodnoty; rozhodování

Abstract: This posthumously published article by professor Ladislav Tondl argues that values present a necessary context of communication and decision making. Every communication act takes place under particular circumstances and conditions, in relation with an identified problematic situation and the corresponding needs and intentions or goals. A part of these conditions is made up of influences and circumstances that can be described as value environment. This environment can modify meaning of communication not only semantically, but also in terms of the relevance, importance and necessity of a message.

Keywords: language; communication; values; decision-making

LADISLAV TONDL

Kabinet pro studium vědy, techniky a společnosti
Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.

in memoriam

1. Úvodní poznámky

Aniž si to uvědomujeme nebo takové souvislosti zřetelně registrujeme, probíhá každý komunikační akt za jistých okolností a podmínek, ve spojení se zjištěnou problémovou situací a ve vztazích s určitými potřebami, záměry a se vznikem jistých cílů a směrů naší činnosti. Součástí těchto podmínek je soubor vlivů a okolností, které lze charakterizovat jako hodnotová atmosféra. Tato atmosféra a s ní spojené faktory mohou modifikovat význam dané komunikace, a to nejen v sémantickém smyslu, ale také ve smyslu relevance, důležitosti a potřebnosti tohoto sdělení.

2. Hodnotová atmosféra jako soustava hodnot a hodnotových postojů

Hodnotovou atmosférou rozumíme soustavu vzájemně spjatých a na sebe navazujících hodnot a hodnotových postojů, které jsou spojeny s určitou společenskou pospolitostí vázanou společnými zájmy, tematikou dané situace a souborem cílů. Jde například o organizace, jakým je skauting, tělovýchovné, zájmové i politické organizace apod. Soustava cílů, preferencí a společných záměrů tak posiluje součinnost, spolupráci i solidaritu členů pospolitosti, je významnou složkou identifikace členů pospolitosti s celkem, s jejím vedením i dalšími členy. Identifikace zahrnuje také samozřejmý souhlas s programy, plány a zájmy celku, s fiktivními jistotami a sebevědomím propagovaným předkládanými vzory nebo jejich opakovanými obrazy.

Hodnotová atmosféra je obvykle spojována se vzájemným jednáním, činností i chováním členů nebo účastníků nejen vzájemné komunikace, ale také s vnější prezentací těchto pospolitostí, s jejich projevy, nároky nebo požadavky. Může tedy zahrnovat i určitá pravidla vystupování, projevů, námětů nebo požadavků. Pravidla se rozlišovala také podle společenského postavení ve struktuře skupiny, která se vyvíjela a měnila paralelně s významnými společenskými a politickými změnami tak, jak se měnila struktura rozlišující pány a poddané, vlastníky a podřízené, majitele velkých celků a zaměstnané. Postupně se rozvíjely nároky na to, co bývá tradičně charakterizováno jako „občanská společnost“, i když dosud nejsou plně uplatněny nároky a požadavky, které s takto charakterizovanou společností spojujeme.

Prvky hodnotové atmosféry se týkají důležitých událostí a změn v lidském životě a s těmito událostmi spojených projevů událostí a životních změn od narození, vstupu i ukončení vzdělání až k závěru života. Současné také tyto prvky zahrnují hodnoty různé povahy včetně hodnot etických, estetických

kých a také včetně volby podob a preferencí projevů. Hodnotová atmosféra zahrnuje nejen vzory žádoucích podob jednání a projevů, ale také toho, co je přípustné, tolerovatelné nebo očekávané. Takové vzory a jejich význam jsou posilovány soudobou informační společností, obrazy předkládanými informačními technologií apod.

Hodnotová atmosféra je silně ovlivněna a také poznamenána vztahy partnerství, podřízenosti a nadřízenosti, vztahy profesionální komunikace. Představitel určitých funkcí, služeb, za které je svými klienty placen, si již nemůže dovolit zajistit tyto funkce doporučením nebo pokynem typu „to musíte“ nebo jinou podobou příkazu, zatímco uživatel toho, co si objednal nebo platil, může klidně reagovat slovy „to nemusím, ale musíte vy, jako poskytovatel funkcí nebo služeb“.

Oblasti zájmů, hodnot a hodnotových postojů a s nimi souvisejících preferencí v dění a činnostech některých tematicky ovlivněných pospolitostí, bývají často ve vnitřní komunikaci vyjadřovány v jazyce, který se významně liší od běžného jazykového provozu. Nejde ovšem jen o využívání odborné terminologie, ale také slov nebo výrazů spojených s hodnotovou konotací, s naznačením vědomého podcenění nebo přehnaného pohrdání. Takto se uplatní jazykové prostředky, které jsou charakterizovány jako hantýrka nebo žargon. Zazní-li však z úst osobností spojených s významným postavením ve společnosti, obvykle s ambicemi přiblížit se mluvě označené jako „lidové“, vyvolá to oprávněnou kritickou odezvu.

Hodnotová atmosféra spojená s určitou společenskou pospolitostí ovlivňuje nebo spoluurčuje některé důležité podoby komunikace, její významné složky nebo etapy.

Z nich je možno poukázat na důležité následující:

- start, iniciativa nebo podněty komunikace,
- uznávané a přijatelné podoby komunikace,
- očekávání spojovaná s určitou podobou, záměrem, cílem nebo výsledky komunikace.

Startem nebo iniciativou jazykových projevů a také tematiky komunikace bývají takové situace, kdy si uvědomujeme deficit znalostí, nedostatečnou úroveň jistot, potřebu nalézt řešení zjištěné situace nebo podobné stavy. Je tudíž potřeba se tázat, zjišťovat, požadovat pomoc, protože víme, že existují subjekty potřebných znalostí, jejich zdroje apod. Současně existují typy činností, jejichž náplní je předávat nebo zprostředkovat znalosti, zajišťovat dostatečnou nebo potřebnou kvalitu nebo úroveň jistot v některých situacích nebo řešeních. Současně také v různých sférách společenských a cílově

orientovaných činností existují uznávané způsoby a podoby, které umožňují poradit se, vyslovit otázky nebo prosby a požadavky o pomoc, podporu a potřebné rady nebo doporučení.

Subjekty startů nebo iniciativ vedoucích k rozhovorům, poradám a konsultacím, k jednání příslušných rad, grémií nebo kompetentních orgánů také spojují tyto kroky s určitým *očekáváním*, s možnostmi nalézt řešení nebo přijatelnější stavy dané situace. Očekávání bývá posilováno propagovanými vzory, jejich hodnotovou orientací a naznačenými obrazy a plány cest k blahobytu nebo lepší budoucnosti. V tomto smyslu byly předkládány projevy tzv. představitelů lidu, pracujících nebo tzv. budovatelů „zářných zitrků“, tj. nejvyšších špiček monopolní moci v totalitních systémech. Stejnou orientaci musely předkládat hromadné sdělovací prostředky. K této orientaci hodnotové atmosféry měly přispívat i příklady velkých výkonů a úspěchů, kterých již bylo dosaženo a které měly sloužit jako doporučované vzory nebo příklady.

Hodnotová atmosféra spojená s očekáváním a možnostmi vzestupu, jistot nebo převahy prospěšného může být narušena a spojována s poklesem jistot, převahy prospěšného a s růstem pochybností, nejsou-li pozitivní očekávání splněna nebo zajištěna. Převážně pozitivní očekávání vznikla nebo byla nastolena po skončení velkých válek a také po pádu totalitních systémů. Když však taková očekávání nebyla v některých sférách dosažena nebo plně uspokojena, jak se to u nás projevilo v polistopadovém období, byla v myšlení, uvažování a rozhodování nastolena ta součást hodnotové atmosféry, kterou Václav Havel nazval „blbou náladou“. Lze tedy některé oblasti hodnotové atmosféry pokládat za velice citlivé a podléhající různým vlnám preferencí a vždy také obavám a pochybnostem.

Pozitivní očekávání se také stalo hlavní náplní projevů reprezentantů monopolní moci a většiny sdělení a zpráv hromadných sdělovacích prostředků, které oplývaly dobrou náladou, optimismem a také chválou, jásáním a podobnými projevy. Ukázalo se však, a to po změnách sociálních a politických podmínek, že je snadné tyto hodnotové orientace a jejich cíle a směry otočit nebo zcela obrátit. Také tyto aspekty hodnotové atmosféry zřetelně vyjádřil Václav Havel, když svůj první novoroční projev zahájil větou: „Tato země nevzkvétá.“

3. Hodnotová atmosféra a rozhodování

Uznávané a preferované hodnoty a hodnotové postoje výrazně ovlivňují cíle a prostředky těch činností, v nichž je třeba rozhodovat, volit vhodné,

přijatelné a proveditelné postupy řešení zjištěných problémových situací, posoudit jejich účinky a dopady. Také v těchto situacích mají svůj význam a vliv uznávané sociální vzory, získaná dřívější zkušenost, již dříve získané a potvrzené poznatky. V mnoha situacích rozhodování a volby cílů i prostředků bylo požadováno, aby jednotlivec se přizpůsobil celku, většině, a tak se identifikoval se skupinou, do níž byl zařazen. Jistá identifikace je přirozeně složkou i silným faktorem společenského jednání a chování. Tato identifikace však byla soustavně pěstována a posilována totalitními ideologiemi, které zaháněly každého jednotlivce do jistého stáda, do sevřených šiků, organizovaných shromáždění, bojových útvarů a podobných skupin, které měly své vzory, uznávaná pravidla.

Takové vzory a pravidla byla také požadována a uplatňována v důležitých životních událostech a situacích, při narození, vstupu do manželství, úmrtí člena rodiny, kdy byly respektovány tradice, nábožensky motivované rituály a důležité akty spojované s životními změnami. Vlivy a úlohy uznávaných a preferovaných forem jednání bývají posilovány sdělovacími prostředky, které udávají, opakují a často i zpřesňují dříve vytvořené vzory a s nimi spojené postupy a pravidla. V těchto souvislostech však také mohou být vytvářeny nové postupy a pravidla, jsou-li předkládané inovace a formy chváleny a oceňovány v podobách různých festivalů, forem setkání a prezentace souladu i souhlasu. Prostředky i akce hromadných sdělovacích prostředků a informačních technologií tak mohou doplňovat a rozšiřovat soudobou hodnotovou atmosféru, rozšiřovat dosud uznávané hodnoty a hodnotové postoje. Tyto prostředky také mohou vytvářet obrazy „možných světů“ a v nich vzniklých obrazů toho, co je dokonalejší, výhodnější, přijatelnější a tím také generovat nové požadavky, plány i programy. Je to zejména využití prostředků tzv. počítačové grafiky, která může zajistit tvorbu dokonalých obrazů nejen možných a proveditelných stavů a situací, ale také zcela pohádkových obrazů.

Kvalitní nebo také úspěšné rozhodování je obvykle také podmíněno znalostí a posouzením možných a proveditelných a dostupných alternativ. To také znamená dobrou znalost, výhody i rizika těchto alternativ. Tak může být vytvářeno to, co nazýváme úspěšným i prospěšným záměrem, plánem nebo intencionalitou, obrazem žádoucích inovací, cílů i prostředků, metod a programů. Zjištění a potvrzení rozdílů aktuálního stavu nebo stávající situace a příznivějších nebo dokonalejších alternativ může být důležitým zdrojem nebo stimulací atraktivních záměrů, programů a jistých vizí toho, co je třeba akcentovat nebo preferovat. Vyžaduje ovšem integraci různých znalostí a tedy interdisciplinární přístup, respektování nejen znalostí, ale

také hodnot, nejen otázek typu „co“, ale také „kdo“, „proč“, „k čemu“ a „pro koho“, a tudíž tematiky, která bývá charakterizována a oceněna jako „řízení znalostí“.

4. Hodnotová atmosféra a sociální vzory

Významnou složkou hodnotové atmosféry vázané na jistou sociální pospolitost v daném období vývoje a v určitých civilizačních podmínkách jsou tzv. sociální vzory, tj. v dané situaci a určitých podmínkách uznávané, respektované nebo předkládané a doporučované podoby důležitých typů činností včetně komunikačních činností, jednání v některých možných a zejména nebezpečných situacích. Vzory nejsou ničím novým v dosavadním vývoji lidské civilizace, jak by se mohlo zdát z jednoduchého pohledu na sílu a účinnost střídání typů a forem módy. Již nejstarší období mělo své vzory statečného jednání, vzory hodnocených hrdinů. Nalezneme je také ve starobylých textech, v biblických textech, jak o tom svědčí příběh milosrdného Samaritána, který tak poskytnul pojmenování kvalitnímu a odpovědnému poskytnutí první pomoci.

Své vzory a tradiční podoby mají také některé nábožensky motivované rituály, některé soubory činností spojené s důležitými akty v životě, zejména spojené s významnými životními změnami. V těchto souvislostech se vzory týkají nejen vlastních dějů, ale také s těmito akty spojených komunikačních forem. I monopolní moc využívala pro formy svého vládnutí jisté vzory; svolávala jistá grémia, vytvářená výběrem „shora“, tj. malým okruhem nej-mocnějších, aby deklarovala svá monopolní rozhodnutí jako tzv. „závěry“ těchto grémií. Pak nařídila nižším orgánům moci, aby vyvěšovala, zpravidla formou plakátů, prohlášení, že „závěry x-tého sjezdu splní“. Přitom většina těch, kteří takové „závěry“ prohlašovali, je nečetli, neznali jejich obsah a o obsah se nezajímali. Takto byla fabrikována jistá iluze souhlasu nebo lépe řečeno, démon souhlasu.

Velký vliv na utváření, motivace a někdy i manipulace hodnotové atmosféry měly a dosud mají hromadné sdělovací prostředky. Současné sdělovací prostředky, zejména tisk, rozhlas, televize a zařízení informačních technologií tak navazují na tradice hromadného sdělování na shromážděních občanů, při kázáních v kostelích, na kterých vystoupily do popředí a byly prezentovány nové iniciativy a postoje, ale také nové výzvy a záměry, které dokázaly přesvědčovat a ovládat davy lidí. Proto známé biblické varování před falešnými proroky platí i v současné době, kdy výzvy a zaručené návody jsou zprostředkovány moderními a dokonalými sdělovacími prostředky.

Sdělovací prostředky mohou ovlivňovat a doplňovat hodnotovou atmosféru svými hodnotícími postoji ve společenském a kulturním dění, svou chválou i kritikou některých postav v tomto dění, jejich výsledků, iniciativ nebo námětů a programů. To se zejména projevuje ve volbě slov a výrazů vyjadřujících hodnotové postoje. K tradicím mediálního vyjádření vždy patřilo určité přehánění, což se například projevuje ve větší četnosti superlativ nebo slov, která je nahrazují. K nim patří například termíny „hvězdy“, „legendy“ nebo jiné výrazy vyjadřující pozitivní hodnotové postoje, respektive atributy vytvořené z těchto výrazů. *Mutatis mutandis* se to týká také subjektů a zdrojů takových vychvalovaných artefaktů nebo jejich ohlasů a přijetí. Tak mohou sdělovací prostředky produkovat nejen obrazy nových světů, situací a jejich tvůrců, ale také generovat nové prvky a součásti uznávané a většinou také zřetelně respektované hodnotové atmosféry. V jistém smyslu je výhodné, jsou-li mediálně prezentované různé nebo alespoň alternativní obrazy možných světů, různé podoby možných složek hodnotové atmosféry, a je-li takto zajištěno jisté soutěžení, srovnání i posouzení různých podob včetně jejich možných dopadů nebo důsledků.

5. Komunikace a stimulující významné iniciativy

Je pokládáno za přirozené a samozřejmé, že významné inovační kroky spojené s novými znalostmi, novými objevy ve sférách technologií i některých společenských směrů a programů jsou dílem nesporných talentovaných osobností. Méně pozornosti je však věnováno tomu, že skutečné nadání, zdroje nových směrů, programů a záměrů mohou nadání a talentovaní uplatnit v určitých kvalifikovaných týmech, skupinách nebo pospolitostech, které jsou schopné inovační iniciativy a s nimi spojené náměty, programy a nové postupy rozpoznat, akceptovat, podpořit a dále stimulovat.

Autor těchto poznámek měl značné štěstí v tom, že poměrně brzo po formálním dokončení vysokoškolského studia se mohl blíže seznámit s pracemi a výsledky těchto stimulujících pospolitostí a skupin. Šlo zejména o práce a výsledky tzv. vídeňského kruhu, jehož účastníci působili před druhou světovou válkou na středoevropských univerzitách (Vídeň, Praha, Berlín) a před rostoucím nebezpečím se přesunuli na anglosaské univerzity, s nimiž bylo možno navázat po porážce nacismu dobře fungující spolupráci a kontakty. Stejný význam měla i účast na seminářích vedených profesorem T. Kotarbińským ve Varšavě, které navazovaly na tradice lvovsko-varšavské školy, na kterých jsem se navíc mohl osobně seznámit a navázat kontakty také s dalšími účastníky. Tak jsem se osobně seznámil s A. J. Ayerem,

R. Aronem, s laureátem Nobelovy ceny H. A. Simonem a také s významnými žáky a pokračovateli T. Kotarbiňského. Bylo také zásluhou T. Kotarbiňského, že jsem byl pro filosofický kongres ve Vídni v roce 1968 požádán o příspěvek o filosofii techniky, který poukázal na „dvojí tvář“ technického pokroku, a tak anticipoval tematiku posouzení dopadů a rizik technického vývoje (*technology assessment*).

Podnětná setkání a zdroje iniciativ pro autora neexistovaly jen v zahraničí. Také v Praze existovaly týmy, skupiny a semináře nebo setkání, která poukazovala na nová témata, stimulující přístupy a nové cesty a jejich možné a dostupné cíle, a to i v situaci, kdy monopolní moc dovedla dálnici až do centra města nebo lépe, na koně svatého Václava, ponořila podzemní dráhu do velkých hloubek, dala zbořit některé cenné stavby, utvořila ze Starého Města soubor skladišť a vyhlašovala trvání své moci, respektive zahraniční a cizí moci „na věčné časy“. Důležité podněty a sdělení o nových vědeckých směrech a tématech byly prezentovány na zcela neoficiálních seminářích a setkáních na lékařské fakultě v Kateřinské ulici (tehdy pracovišti psychiatrie) a to sdělení a charakteristiky tehdy monopolní ideologií zatracované kybernetiky, teorie informace, teorie her a rozhodování, sémantiky a sémiotiky, které zajišťoval Zd. Wunsch. Později převzal a pokračoval v této činnosti Ústav teorie informace a automatizace a také autor tohoto textu.

Pro náročné a odborné činnosti je nepochybně velmi důležitá vnitřní komunikace, tj. komunikace členů tematicky orientované skupiny nebo týmu. Jde zejména o integraci, souhru a návaznost jednotlivých činností, jejich zřetězení, vzájemné kontroly a korekce. Tuto vnitřní komunikaci a ducha spolupráce a solidarity zažil autor, když pracoval v malé skupině pro aplikaci informačních technologií v oblasti projektování dopravních a inženýrských staveb. Dosažené výsledky se setkaly nejen s příznivým přijetím, ale vyvolaly také překvapivý zájem v zahraničí, a to v obou částech tehdy rozděleného světa.

Je nepochybné, že menší pracovní skupiny s dobře fungující vnitřní komunikací spojené s dělbou a návazností dělby práce a souhrou dílčích kroků a postupů bývají zdrojem nových postupů, invencí a iniciativ. Pro mnohé z těchto skupin a týmů sdružených kolem společné tematiky a s ní spojených zájmů a ambicí je důležitá přítomnost dominantní osobnosti, vzájemná spolupráce i dělba práce, společné sdílení zájmů, orientací cílů a prostředků. Současně nelze popřít, že uvedené pozitivní rysy mohou být ohroženy a narušeny některými jedinci, kteří sledují jen vlastní zájmy a nejsou schopni vzájemně se respektovat nebo zachovávat společné zájmy i společnou odpovědnost.

Pro dosažitelné a úspěšné výsledky činnosti tvořivé skupiny, výzkumného a vývojového týmu mají stimulující význam některé okolnosti a souvislosti. Vedle dobře fungující vnitřní komunikace jde zejména o tyto situace:

- Výsledky kreativní činnosti jsou, a to obvykle v širším prostředí a okolí uznávány, setkávají se s jistým ohlasem, uznáním nebo oceněním.
- Na získané výsledky navazují další aktivity, v nastoupených směrech je dále pokračováno, do úspěšných týmů vstupuje nejmladší generace.
- Tvůrčí tým nebo skupina by neměly ustrnout jen na prostém opakování jen dosud osvědčených metod, postupů a dosud využívaných prostředků.

Naše nejstarší generace prožila a také přežila dobu „temna“ a vlády monopolní ideologie a dobu omezování svobody kreativní činnosti. Současně prožila situace, které autor charakterizoval jako „intelektuální darwinismus naruby“, tj. negativní výběr spojený s politickým schvalováním vedoucích pracovníků, omezením možností vysokoškolského studia těch, kteří nesplňovali tzv. „kádrová kritéria“.

Je pochopitelné, že uvedené jevy a tendence omezovaly nejen svobodu kreativní činnosti, ale také inovační aktivitu a tedy také atmosféru a ambice spojené s novými objevy, novými vědeckými a technickými iniciativami. Analogickými projevy a postoji vůči novým iniciativám a zvláště vůči novým tématům ve sférách výzkumu je nedůvěra vůči novým tématům a s nimi spjatými úlohami, jakými jsou například potřebné integrace technických problémů a problémových okruhů humanitních oborů a tudíž věd o člověku. Podobná nedůvěra, a proto také podoba „zakletí do stereotypů“, byla projevna na některých vědeckých radách fakult vůči tématům posuzování potenciálních dopadů nových technologií, tématům prevence technologických krizí a dopadů globalizace. Na tyto jevy lze reagovat jen konstatováním, že ti vědci nebo vysokoškolští učitelé, pro které existují jen ty skutečnosti a jevy, o kterých alespoň něco vědí, nemají oprávnění působit ve vědeckých radách. Naopak je žádoucí, aby tato grémia ctěla staré pravidlo o tom, že věda a výzkum je náročným a trpělivým hledáním, které může přinášet nejen nová světla, ale také nové a často velice překvapivé stíny a často i zklamání.